

Revitalizace, renaturace

a ekologicky zaměřená správa vodních toků

Tomáš Just

Velká část vodních toků v minulosti prodělala různé technické úpravy omezující jejich členitost a prostorový rozsah. Takto vzniklá poškození morfologického aspektu ekologického stavu a do značné míry i vodohospodářských vlastností těchto toků jsou dnes pokládána za nadměrná. V souladu s Rámcovou směrnicí vodní politiky Evropské unie se dnes hledají způsoby, jak morfologický stav vodních toků zlepšit. Revitalizace obnovující přírodě blízký stav vodních toků mohou být různorodé, naše praxe však spojuje pojem revitalizací se stavebními opatřeními investičního charakteru, od nichž se očekává, že nosné efekty poskytnou v krátkém období, již do kolaudace. Takto vnímá revitalizace i současné vodohospodářské plánování, které vkládá jejich návrhy do plánů oblastí povodí.

Ovšem zde je problém. Jak v ochraně přírody a krajiny, která v posledních letech projevuje až příliš velké zaujetí usměrňováním investičních dotačních prostředků, tak ve vodním hospodářství, které si příliš neví rady, jak

skokem překonat dlouhými léty nahromaděný deficit ekologické orientace, je tendence jednostranně se orientovat právě jenom na revitalizace investičního charakteru. Opomíjí se, že k lepšímu stavu potoků a řek vedou i jiné cesty. Vývoj posledních let by měl vést k zamýšlení. Skončilo aktivní působení Programu revitalizací říčních systémů a v důsledku neujasněných podmínek organizace, financování a pozemkového zabezpečení postihl i tak dost skromné investiční revitalizace útlum. Zpracovatelé vodohospodářských plánů oblastí povodí, resp. jejich zadavatelé, státní podniky Povodí, formulují návrhy revitalizačních opatření, ale činí tak velmi opatrně. Pro první realizační období plánů do roku 2015 vytipovávají převážně opatření, kterých může být spolehlivě dosaženo, tedy taková, která jsou již v podstatě připravena a zabezpečena. Výsledek – plány oblastí povodí pro období do roku 2015 navrhuji jenom velmi skromné soubory revitalizačních opatření, které skutečný stav vodních toků ovlivní pouze nepatrně. Plány ani neformulují rámcové cíle, kterých by mělo

být v oblasti morfologického stavu vodních toků dosaženo, a jiné prostředky zlepšování morfologického stavu toků než investiční revitalizace neznají. Jejich závažným problémem je také izolovanost revitalizací a protipovodňové ochrany. Protipovodňová opatření jsou převážně navrhována v jednostranně technickém pojetí a návrhy revitalizačních opatření postrádají významný pohonný moment, který by jim mohlo dodávat spojení s protipovodňovou ochranou.

Zamýšlíme-li tedy stav vodních toků zlepšovat investičními revitalizačními opatřeními, musíme si uvědomit, že jsme schopni provádět je jenom ve velmi malém rozsahu. Nutno ale říci, že ani v situaci podstatně příznivější pro tento druh investiční činnosti nemohou být revitalizace jedinou cestou k dosažení uspokojivého morfologického stavu vodních toků. Na to budou vždy příliš nákladné, jejich prosazování bude s ohledem na pozemky a další zájmy příliš komplikované a jejich územní dopady budou omezené. Podstatně větší efekty zlepšování stavu potoků a řek než všechny revitalizace dohromady přináší příroda v podobě samovolných renaturačních procesů. Každým dnem postupuje zanášení a zarůstání, nebo naopak vymílání technicky upravených koryt toků, samovolná destrukce nevhodných technických opevnění a rozpad zbytečných technických objektů. Za povodní tyto procesy postupují skokově. Bohužel těchto procesů zatím nedovedeme v dostatečné míře využívat, opomíjíme možnosti jejich usměrňování a podpory a naopak nevhodnými postupy správy a údržby vodních toků jejich výsledky ve velkém rozsahu ničíme. Naši správě toků chybí komplexnost přístupů a odborná ekologická orientace. Jistou roli hraje nepochybně i to, že zlepšování morfologického stavu toků vhodně prováděnou průběžnou správou nebo „drobnými“ opatřeními na podporu samovolných renaturačních procesů neposkytuje takové fakturační příležitosti jako stavební investice. Pracoviště Agentury ochrany přírody a krajiny ČR, která by v českém modelu vztahů měla být „ekologickým“ partnerem správ toků, jsou poněkud jednostranně zaneprázdněna administrováním investičních dotací a v dostatečné míře si zatím nevybudovala odbornou a organizační pozici, z níž by byla schopna dostatečně účinně ovlivňovat pojetí průběžné správy toků, opatření po povodních nebo protipovodňová opatření.

Rozpad zhruba čtvrt století staré technické úpravy potoka již utěšeně pokročil, z hlediska členitosti nabývá koryto uspokojivých parametrů. Ovšem kritéria vzhledu a přírodní autentičnosti napovídají, že polovegetační tvárnice by měly být odstraněny.

Opevnění žlabovkami se rozpadlo a potůček se nic zlého neděje – to svědčí o tom, že někdejší technická úprava byla zbytečná. Po vysbírání žlabovek bude vhodné potok sledovat, a kdyby se začal zahlubovat, provést korekční záhozy kamenivem.

Než začneme hovořit o představě ekologicky zaměřené správy vodních toků, je vhodné připomenout některé přístupy, které určovaly její staré pojetí:

- Jednostranný koncept rychlého, soustředěného odvádění vody z krajiny – „koryto by mělo být tak velké, aby se do něj voda vešla“, tedy aby se do něj vešlo co nejvíce vody.
- Nedostatečné rozlišování podmínek a vodohospodářských potřeb intravilánů a volné krajiny, nevhodné přenášení přístupů vhodných v zástavbě do volné krajiny.
- Upřednostňování místních zájmů před zájmy platnými v povodí – například provádění a udržování technických úprav vodních toků ve volné krajině na ochranu zemědělských ploch před zamokřením a před častějším zaplavováním menšími povodněmi, bez ohledu na to, jak tyto úpravy mohou zhoršovat průběh povodní v povodí.
- Členitost znamená nepořádek, nepřehlednost a nedostatek kontroly – „přírodní stav vodních toků je projevem zanedbané údržby“; technicky upravený vodní tok se liší od přírodního tím, že do něj byla vložena práce, tedy nutně představuje vyšší hodnotu.
- Účelové a schematické vykládání pojmů souvisejících s povinnostmi správců toků. Například zákonnou povinností správce toku udržovat plynulost odtoku se příležitostně zdůvodňují i devastující zásahy, výrazně přesahující meze toho, co je v daném místě nebo úseku vodního toku z hlediska odtokových poměrů účelné a přiměřené.

Šablonovité uplatňování těchto přístupů nezřídka vyvádělo správu vodních toků mimo oblast užitečného, efektivního či rozumného. K tomu je třeba přičíst motivace a přístupy,

plynoucí z „alternativní racionality“ různých dobových modelů jednání. Za socialismu bylo třeba plnit určité politicko-hospodářské ukazatele, ne vždy zcela související s rozumnými hospodářskými důvody – odvodněné hektary, zmeliorované kilometry. Dnes může podobně působit tendence vytvářet fakturační příležitosti na úkor veřejných prostředků, ale s nedostatečným ohledem na skutečné veřejné potřeby. Některé zásahy, po věcné stránce nepříliš efektivní, se také provádějí z psychologických a politických důvodů, pro uklidnění potenciálních stěžovatelů a potíživců. „Po povodni musí koryto pohrabat bagr, aby občané měli pocit, že se pečuje o jejich blaho a bezpečnost.“

Moderní pojetí správy vodních toků by mělo být racionálnější, jak naznačuje model ekologicky zaměřené správy vodních toků, tvořený následujícími přístupy.

Důsledná ochrana dochovaného stavu vodních toků před zhoršováním

Jde ostatně o požadavek Rámcové směrnice vodní politiky. Samozřejmostí by měla být ochrana úseků vodních toků, které se dochovávají v přírodním nebo v přírodě blízkém stavu, bez ohledu na to, zda jsou či nejsou součástí zvláště chráněných území. Ani stav technicky upravených toků by neměl být dál zhoršován. Neměly by být například prováděny dodatečné technické úpravy nebo rekonstrukce starých úprav, které by ještě více omezovaly členitost tvarů koryt toků a členitost proudění. Dnes již příliš nehrozí provádění nových podélných technických úprav toků, aktuálním ohrožením však mohou být záměry výstavby nových nádrží nebo nových vzdouvacích stupňů s vodními elektrárnami. Zde je třeba uplatňovat přístup, plynoucí z Rámcové směrnice – zavzdutí přírodního nebo přírodě blízkého vodního toku je faktorem zhoršujícím ekologický stav, tedy faktorem, který obecně nemá být připuštěn. (I správce toku by měl vnímat, že nové zavzdutí úseku vodního toku pro výstavbu jezu s malou vodní elektrárnou může způsobit velké škody i v případě výstavby rybního přechodu a že například ochrana několika kilometrů řeky s přirozenými tvary koryta, včetně přirozeného podélného profilu, může mít přednost před požadavkem využití lokálního energetického potenciálu vodního toku.) Správce toků, pokud je to jeho snahou, může velmi účinně chránit vodní toky před nepříznivými záměry ve třech pozicích. Za prvé sám nepříznivé záměry nebude generovat. Za druhé jiným subjektům, které přicházejí s nepříznivými záměry, nedá k dispozici pozemky ve vlastnictví státu, které spravuje. Za třetí usměrňuje problematické záměry jako účastník správních řízení. Konzistentní vystupování mu dává v této oblasti poměrně silnou pozici.

Nezbytné nepříznivé zásahy je třeba provádět rozumně a s přiměřenými kompenzacemi

Mohou se samozřejmě vyskytnout případy, kdy převaha společenského zájmu činí nezbytným určitý technický zásah, poškozující ekologický stav vodního toku. Například stabilizace břehu, jehož vývoj by ohrožoval nějakou část zástavby, silnici. Takové zásahy by měly být prováděny vzhledem k místním podmínkám co nejšetrnějším, přírodě nejbližším způsobem. Například pokud je to vhodné a přiměřené, měla by být při stabilizaci břehu dána přednost tvárné konstrukci z kamenných záhozů nebo rovnániny před tuhou zděnou konstrukcí. To ostatně může být příznivé i z hlediska trvanlivosti dané konstrukce, která by měla mít jistou schopnost přizpůsobovat se relativně proměnlivému prostředí vodního toku. Nezbytné či neodvratitelné negativní zásahy do vodních toků a jejich niv by také měly být přiměřeně kompenzovány. (Naše vodní právo je v této oblasti poněkud pozadu, ale můžeme se přiučit v Německu. Tam se kompenzačních opatření používá ve velkém rozsahu, často dokáže vodní hospodářství profitovat i z kompenzací za škody působené v jiných oblastech životního prostředí. Řada revitalizací toků se například provádí jako kompenzace za silniční výstavbu.)

Použijme ještě onen případ stabilizace břehu kvůli ochraně komunikace: Kompenzací za to, že kus břehu bude tvarově zjednodušen opevněním, by třeba mohly být dílčí úpravy, které by naopak podpořily tvarovou a hydraulickou členitost dna koryta přímo v daném místě nebo také o kus dál. Třeba by nemuselo jít o nic náročného ani nápadného – několik členících figur z velkých kamenů, členitá úkrytová přirovnávka velkých kamenů k patě svahu, dílčí, přírodě blízké rozšíření kynety koryta o ten kus, který umožňuje pozemek správce toku. Dobrý projektant by měl mít navrhování takových kompenzací v krvi a měl by s nimi pracovat téměř automaticky. Samozřejmě s vědomím co kde může být vhodné a přiměřené a že ne všude lze navrhovat cokoliv.

Respektování samovolného vývoje přírodních a přírodě blízkých úseků toků

Vývoj koryta, včetně unášení a ukládání splavenin a plavenin, je přirozeným projevem vodního toku. K úlohám správců vodních toků by tedy měla patřit ochrana podmínek pro takový vývoj. To samozřejmě v kulturní krajině nelze vykládat absolutně – u nás se musíme spokojit s přiměřenou ochranou vývoje toků v rámci možností daných různými omezujícími podmínkami. I tak je zde vyslovený požadavek na správce toků dost náročný. Kromě jiného bude potřeba ve větší míře řešit kolize vývoje toků s jinými zájmy. Správy toků i vodoprávní úřady by se měly na-

učit ve větší míře využívat možností, které dává i stávající zákon o vodách – například § 45, který vytváří prostor pro vykupování pozemků potřebných pro udržení povodňových změn koryt vodních toků.

V kulturní krajině se žádný vodní tok nechová úplně přirozeně, přinejmenším vzhledem k průtokovému režimu určenému celou plochou povodí. Proto se ani správa, vhodně směřovaná k ochraně a podpoře přirozeného vývoje vodních toků, úplně neobejde bez korekčních zásahů, například k udržování stability koryt. Ekologicky zaměřená správa by měla rozpoznávat různou míru potřeby stability v různých místech vodních toků a měla by rozlišovat nestabilitu koryta stranovou a hloubkovou. V důsledku to znamená rozlišovat ty aspekty nestability koryt, na které je vhodné reagovat nějakými korekčními zásahy, od těch, kterým lze ponechat volný průběh. Například v nadměrně se zahlubujícím korytě asi nebude účelné „vyvložkovávat“ nějakým opevněním nárazové břehy, když vhodným opatřením by bylo vytvoření záhozových pasů v brodových místech dna koryta. Pokud to pozemková situace dovoluje, vymílání koryta do stran by se nemělo bránit, naopak by mělo být podporováno jakožto příznivější alternativa zahlubování.

Rozumné provádění běžné údržby vodních toků

Mnohé již dnes správci toků dělají lépe než dříve. Ale i v dnešní době někdy pročišťují koryta, odstraňují štěrkové lavice a naplavené dříví nebo samoučelně opravují břehové nátrže v rozsahu nebo v místech, kde to není nutné a kde to zbytečně škodí ekologickému stavu potoka nebo řeky. Při těchto příležitostech pak slýcháme odkazy na povinnosti správců vodních toků, stanovené zákonem o vodách. Tyto povinnosti jsou někdy vykládány účelově. Kde zákon hovoří o odstraňování překážek a udržování průtočnosti, bývá podsouváno odstraňování jakýchkoliv překážek a udržová-

ní jakési maximální možné průtočnosti. To neodpovídá ani realitě, ani vlastní dikci zákona. Je zřejmé, že zákon požaduje, aby se odstraňovaly ty překážky, které něčemu skutečně vadí nebo něco ohrožují, a aby byla udržována taková průtočnost, jaká je v určitém místě vodního toku objektivně potřebná. A to jak v přírodních, tak v technicky upravených úsecích. Například údržba úseku potoka v luční nivě by neměla být šablonovitým plněním příkazů typu: usazenina – odtěžit, břehová nátrž – zasypat a opevnit, nahnutý strom – pokácet. Náplň údržby by měla vycházet z dobrého hodnocení stavu jednotlivých úseků vodního toku a jejich vzájemných souvislostí a ze stanovení cílů, které je účelné v jednotlivých úsecích naplňovat. Pak se nejspíše projeví, že třeba právě ve významné pasáži potoka v lukách, pastvinách nebo plochách, které nejsou hospodářsky využívány, je prioritou přírodní stav a vývoj vodního toku a nivy, který mimo jiné umožňuje tlumivé rozlévání povodňových průtoků z koryta do nivy. Zde je třeba zohlednit, že usazeniny, nátrže nebo dříví patří k přirozenému stavu a vývoji vodního toku a vytvářejí jeho členitost. Jejich odstraňování, které také něco stojí, by mohlo zhoršovat i vodohospodářské vlastnosti toku – zmenšovat drsnost koryta, zrychlovat proudění a omezovat tlumivé povodňové rozlivy mimo koryto. Se zřetelem k těmto okolnostem by měl být každý uvažovaný dílčí zásah prověřován kontrolními otázkami:

■ **Jaké ohrožení představuje štěrková lavice?** V libovolném lučním úseku můžeme dospět třeba k tomu, že orientačně do úrovně „pětileté“ vody může omezovat průtočnost koryta a podporovat rozlévání povodňových průtoků do nivy, které to nevedí. Při větší povodni už je její význam vzhledem k rozměrům nepatrný a navíc se materiál lavice beztak fluidizuje a znovu se usazuje na stejném místě až v opadové fázi povodně. Štěrková lavice je navíc cenným stanovištěm řady druhů živočichů.

■ **Čemu vadí břehová nátrž?** V případě potoka, který se zvolna posouvá do extenzivně využívaných nebo nevyužívaných pozemků, jejichž rozumní majitelé tento vývoj po léta bez výhrad akceptují, se jedná o jev zcela přirozený. Díky zapojenému pásu břehového porostu lze očekávat, že ani v delším čase nebudou pozemkové změny příliš dramatické, protože dynamika nátrží a naplavenin se projevuje převážně oscilací koryta kolem tohoto pásu. Pak není důvod nátrž zasypávat, zarovnávat kamenivem, natož dláždit. Pokud ale nátrž podemílá používanou cestu, je to důvod k opravě. Pokud ohrožuje pozemky nesmlouvavého majitele, který je ochoten jít k soudu pro decimetr úhuru, správce toku nátrž nejspíš opraví – ale provede to pokud možno způsobem úsporným a přírodě blízkým, třeba nepravidelným kamenným záhozem.

■ **Jaké riziko představuje starý strom, který se nahnul do koryta nebo do něj spadl? Nakolik je nebezpečná skrumáž kmenů a větví? Čemu vadí kořeny starého pařezu v břehu potoka?** Kořeny starého pařezu většinou v přírodním úseku toku opravdu nevedí vůbec ničemu, naopak stabilizují koryto a vytvářejí nejlepší úkryty pro ryby a jiné živočichy. O vytrhávání pařezu a jeho kořenů bagrem uvažuje spíš nerozumný člověk, příliš zatížený planýrovacím pudem. Nahnutý nebo spadlý strom je třeba hodnotit individuálně, podle místních podmínek. Každopádně z ekologického hlediska je jeho působení příznivé. Omezováním průtočnosti koryta také podporuje rozlévání povodňových průtoků do nivy, což je ve volné krajině žádoucí. Na druhou stranu je pravda, že povodeň může takový strom odplavit a ten pak někde níž třeba ucpe mostek. Je tedy nutno vzít v úvahu, jak vypadají další kilometry toku.

*Fotografie autor
Pokračování v příštím čísle*

V tomto případě je potřebná radikální revitalizace.

Rozpad starého, nevyužívaného a neudržovaného jezu rovněž náleží k renaturačním procesům.